

Лариса Садова
Луцьк, Україна

Сучасні прізвища півдня Волинської області, мотивовані діалектизмами українського та білоруського Полісся

Особливе місце серед онімів посідають прізвища, оскільки вони акумулюють інформацію про культуру, побут, вірування народу, відображають ментальність, світогляд українців, усі сфери їхнього життя. Дериваційною базою прізвищ як своєрідних назв слугують основи, співвідносні з апелятивною лексикою певної мови чи власними назвами. Прізвищеві основи зберігають втрачені в сучасній мові діалектизми, часто не зафіксовані в писемних пам'ятках, а також історизми та архаїзми різних епох.

Південь Волинської області – елемент історико-етнографічного регіону власне Волині, що виявляє свої специфічні ознаки на історичному (належність у минулому до Російської імперії, на відміну від більшої території волинського говору, яка входила до Австро-Угорщини), побутовому, мовному рівнях. Оригінальність історичних, культурних та соціально-побутових особливостей цієї території підтверджує доцільність виділення ареалу дослідження.

Своєрідність обраної території в тому, що вона, на відміну від поліської частини Волинської області, належить до волинського говору південно-західного наріччя. За діалектними особливостями південь Волинської області ближчий до південно-західного наріччя, а не до територіально близьких північних говірок. Суміжність двох різних наріч широко відображена на лексичному рівні говірок зазначеної території, розташованої на порубіжжі двох діалектних масивів.

За основу дослідження взято сучасні прізвища жителів населених пунктів Володимир-Волинського, Горохівського, Іваничівського, Локачинського та Луцького районів Волинської області (картотека прізвищ нараховує 27036 одиниць). Предмет дослідження – діалектні особливості північного наріччя в основах засвідчених прізвищ.

Прізвища, мотивовані діалектизмами українського та білоруського Полісся, охоплюють незначну частину прізвищ півдня Волинської області (близько 3%), проте вони становлять надзвичайно цінний для антропонімістів та діалектологів шар лексики, оскільки протягом кількох століть зберігають давні основи говіркового походження, а часто

фіксують не тільки лексему загалом, а й передають специфіку її вимови (*Бурачок, Вичорик*). Прізвища, які містять у своїх основах лексеми говіркового походження, виникли від прізвиськ, які, в свою чергу, були мотивовані апелятивами-діалектизмами. Мотиви виникнення таких прізвиськ могли бути різними, тому ми аналізуємо не мотиви утворення певних прізвиськ, а семантику основи відповідного антропоніма.

Значна група прізвиськ, мотивованих діалектизмами північного наріччя, співвідносна з апелятивами, що характеризували особу за зовнішнім виглядом: вказували на найхарактернішу особливість людини: *Кошман* < *кошмани* 'зім'ятий, розкуйовджений' (Аркушин 1, 249), *Кушко* < *кушка* 'знев. великий ніс людини' (Аркушин 1, 274), *Тригоб'юк* < *Тригуб* < *тригуб* 'той, хто має верхню розсічену губу' (Аркушин 2, 208), *Шудра* < *шудри* 'кучері' (Аркушин 2, 277).

Для номінації повновидої, огрядної людини використані такі антропоніми: *Бінда* < *бінда* 'велетень' (Бірыла 54), *Британчук* < *Британ* < блр. *британ* 'собака британської породи, перен. товстун' (Носович 34), хоч походження цього антропоніма можливе і від календарного імені *Британій*), *Бушмін* < *Бушма* < *бушма* 'товста жінка' (Бірыла 73), *Ваганов* < *Ваган* < *ваган* 'висока здорова людина' (Бірыла 78), *Велигура* < *велегура* 'велика людина' (Бірыла 85), *Гупа* < *гу́па* 'товста жінка' (Аркушин 1, 113), *Камличук* < *Камлик* < *камлік* 'приземкувата людина' (Лисенко 90), *Махіна* < *махіна* 'громіздка і велика річ, таке, що виходить поза звичні розміри' (Аркушин 1, 307). Із протилежною семантикою основ зафіксовані прізвища *Голда* < *голда* 'неприємна худя висока жінка' (ТС 1, 211), *Хилюк* [пор. *хілий* 'худий' (Аркушин 2, 227)], *Кусик* [пор. *кусий* 'короткий, невеликий' (Аркушин 1, 272)].

Прізвища, похідні від назв осіб за фізичними вадами, поодинокі: *Ужегов* < *Ужег* < *ужог* 'опік' (Аркушин 2, 217), *Чикирда* < *чыкірда* 'кульгава людина' (ТС 5, 305). На ліворукість вказували антропоніми *Липшун* < *липу́н* 'лівша' (Аркушин 1, 284), *Люшик*, пор. діал. *люша́* 'лівша' (Лисенко 118), хоч можливе походження і від антропоніма *Люх* – варіант імені *Ілля*.

Серед прізвиськ, які вказують на психічні властивості, поведінку або характер людини, виокремлюємо антропоніми, мотивовані назвами осіб за поведінкою. Найактивніші лексеми зі значенням:

– *ледар*: *Біндус*, пор. блр. *біндусь* 'ледар' (Носович 26), *Валуєв* < *Валу́й* < блр. *валу́й* 'вид гіркого гриба', 'ледар, негідник' (Носович 43), *Копшин* < *Копша* < *ко́пша* 'недбайлива жінка' (Аркушин 1, 242), *Легкобит* < *легкобіт* 'ледача людина' (Лисенко 113);

– *плакса*: *Мазін* < *Мазя* < *ма́зя* 'заплакана дитина, пестун' (Аркушин 1, 301), пор. *мазу́н* 'вередлива дитина, пестун', *мазу́ха*, *мазюка* 'вередлива та випещена дитина' (ТС 3, 60), *Нюня* < *нюня* 'плакса' (Аркушин 1, 352), 'плаксій (у розмові з дітьми)' (ТС 3, 218), *Трубій* [пор. діал. *трубіти* 'голосно плакати' (Аркушин 2, 211)];

– базікало: *Бовтун* [пор. блр. *бовту́нь* ‘пустомеля’ (Носович 28)], *Таранда* < *тарандá* ‘базіка’ (Аркушин 2, 192).

Інші прізвища цієї групи: *Басалай* < блр. *басала́й* ‘нахаба, зірви-голова, негідник’ (Носович 16), *Бирюк*, пор. блр. *бирюкъ* ‘злодій’ (Носович 26), *Калюга* < *калюга* ‘калюжа’, ‘п’яниця’ (ТС 2, 179), *Лакомий* < *лакóмий* ‘такий, що любить що-небудь їсти’ (Аркушин 1, 276), *Лея* < *ле́я* ‘повільна людина’ (Аркушин 1, 282), *Лунячек*, пор. *луняк* ‘лунатик’ (Аркушин 1, 293), *Маруда* < *мару́да* ‘той, хто марудиться’ (Корзонюк 160), ‘повільна у справах людина’ (ТС 3, 65), *Пустуля* < *пусту́ля* ‘неслухняна дочка’ (Аркушин 2, 107), *Хабаль* < *ха́баль* ‘розпусна людина’ (ТС 5, 226), *Шулепа* < *шуле́па* ‘простак’ (ТС 5, 339).

Наведені нижче прізвища утворені від апелятивів, що характеризували особу за розумовими здібностями: *Байда* < *байда́* ‘дурень’ (ТС 1, 37), пор. ще укр. діал. *ба́йда* ‘черевань’ (Головацький 358), *Бамбула* < *бамбу́ла* ‘дурень’ (ТС 1, 41), пор. ще укр. діал. *бамбу́ла* ‘незграба, з грубими рисами обличчя’ (СБук. Г 23), *Буйда* < *бу́йда* ‘дурень’ (ТС 1, 90), *Галах* < *га́лах* ‘телепень’ (Корзонюк 94), пор. ще блр. діал. *га́лах* ‘невелика щука’ (ТС 1, 191).

Значна частина прізвищ, мотивованих діалектизмами українського та білоруського Полісся, виникли від прізвиськ, що характеризували особу за родинними стосунками та віком: *Женіщук* (імовірно, від *Женішко* < *Женіх* < *женіх* ‘неодружений молодий хлопець’ (Аркушин 1, 154), *женіх* ‘жених, залицяльник’ (ТС 2, 75), *Дзидз*, пор. *дзі́дзьо* ‘дідусь’ (Аркушин 1, 129), *Крапівник* < *кропівник* ‘знев. байстрюк’ (Аркушин 1, 256), *Кокора*, пор. *кокорі́к* ‘бездітна жінка’ (Аркушин 1, 235), *Дохнюк* < *Дохна* < *до́хна* ‘дочка’ (Аркушин 1, 140), *Синовець*, пор. блр. *синове́ць* ‘племінник’ (ДСБр. 224).

Незначна група прізвищ мотивована діалектизмами, що позначали професію або заняття першоносія: *Здун* < *здун* ‘гончар’ (Аркушин 1, 187), *Охотник* < *охотні́к* ‘мисливець’ (Аркушин 2, 19); соціальний стан особи: *Лахман* < *лахма́н* ‘довга стара свита’, ‘голодранець’ (Корзонюк 153), блр. діал. *ла́хман* ‘старий одяг’, ‘неохайна людина’ (ТС 3, 15), *Роскошенко*, пор. *роскі́шний* ‘багатий’ (Аркушин 2, 127). Лексеми з території Полісся (як і діалектна лексика інших говорів) не відображені в основах антропонімів, які вказували на національність, місце проживання.

Ураховуючи неоднозначність підходів до вивчення відапелятивних прізвищ групи *nomina impersonalia*, з метою уникнення суб’єктивізму класифікуємо їх за прямим значенням твірних основ, а не за можливими мотивами виникнення іменування, оскільки встановити ці мотиви неможливо, вони могли бути різними навіть щодо одного антропоніма.

До цієї групи відносимо антропоніми, похідні від:

– назв предметів побуту, знарядь праці, їхніх частин: *Вантух* < *ва́нтух* ‘великий мішок’ (Аркушин 1, 44), *Гакка* < *га́ка* ‘сапка’

(Аркушин 1, 83), *Гобод* < *гобод* 'обід колеса' (Аркушин 1, 94), *Кадушкевич* < *Кадушка* < *кадúшка* 'бочка для соління городини' (Аркушин 1, 204), *Квасниця* < *квасніця* 'діжа для заквашування капусти' (Аркушин 1, 216), *Кватирка* < *кватірка* 'пляшечка місткістю 0,25 літра' (Аркушин 1, 216), *Костир* < *костір* 'палиця, якою притримували соломку, коли смалили свиню' (Аркушин 1, 245), *Рихва* < *ріхва* 'металева петля на кінці розвори, куди вставляється шворінь' (Аркушин 2, 120), *рыхва* 'металеве кільце' (ТС 4, 342), *Рубель* < *рубéль* 'жердина, за допомогою якої прив'язують сіно на возі' (Аркушин 2, 130), *Саган* < *сагáн* 'великий череп'яний горщик' (Аркушин 2, 132), 'високий горщик з вушками', 'низька товста людина' (ТС 5, 8), *Судник* < *сúдник* 'кухонний стіл з тумбочкою' (Аркушин 2, 185), *Слупко* < *слуп* 'стовп' (Аркушин 2, 157), *Топорко* < *топóр* 'велика сокира для обтесування колод' (Аркушин 2, 204), *Хабóша* < *хабóша* 'рибальське знаряддя, виплетене з прутиків, верша' (Лисенко 222), *Цебрій* < *цебер* 'невисока дерев'яна посудина з клепок, у якій для домашніх тварин готують їжу' (Аркушин 2, 238), *Шпíчка* < *шпíчка* 'загострений предмет, яким можна робити проколи' (Аркушин 2, 275);

– назв рослин: *Амбара* < *амбáра* 'ревін хвилястий' (Аркушин 1, 3), *Бабиця* < *ба́биця* 'сорт груш з великими заокругленими плодами' (Корзонюк 68), пор. *ба́бица* 'риба родини карпових', 'стара дівчина' (ТС 1, 32), *Бакун* < *бакун* 'тютюн' (Аркушин 1, 8), *Бетка* < *бе́тка* 'гілка з куща чорниці' (Аркушин 1, 16), *Балабан* < *балаба́н* 'зозулинець чоловічий', 'півонія' (Корзонюк 69), *Бобівник* < *бобі́вник* 'лікарська рослина' (Аркушин 1, 24), *Боблях* < *бо́блях* 'пуп'янок квітки' (Аркушин 1, 24), *Буз* < *бу́з* 'бузок' (Аркушин 1, 35), 'сміття, відходи', 'гній у ранах' (ТС 1, 89), *Гичка* < *гі́чка* 'кропива жалка' (Аркушин 1, 89), *Жижко* < *жі́жка* 'кропива жалка' (Аркушин 1, 155), *Картус* < *ка́ртус* 'айстра' (Аркушин 1, 213), *Корчик* < *ко́рч* 'кущ' (Аркушин 1, 244), 'пеньок з корінням', 'кущ картоплі, цибулі, помідорів тощо', 'кущі, зарості' (ТС 2, 221), *Кузник* < *кузні́к* 'болотяна трава' (Аркушин 1, 265), *Краснюк* < *красню́к* 'підосичник, підберезник' (Аркушин 1, 251), 'підосичник' (Шаталава 85), 'підосичник', 'червонощока здорова людина' (ТС 2, 234), *Латайчук* < *Латайко* < *латáй* 'калюжниця болотяна' (Аркушин 1, 278), *Сокур* < *со́кур* 'осокір' (Аркушин 2, 161), *Сосонка* < *со́сунка* 'хвощ польовий' (Корзонюк 224), *сосóнка* 'хвощ (літній)' (ТС 5, 77), *Шлапак* < *шлапа́к* 'отруйний гриб – ентолома жовтуватого-сірого' (Аркушин 2, 269);

– назв страв: *Балабух* < *бала́бух* 'невелика кругла хлібина із залишків тіста' (Корзонюк 69), *бала́буха* 'булочка' (ТС 1, 38), *Баланда* < *баландá* 'борщ із лободи' (Аркушин 1, 8), 'бовтанка з муки' (ТС 1, 39), *Затовка* < *затóвка* 'нутряний свинячий жир' (Аркушин 1, 178), *Каплун* < *каплун* 'їжа, приготовлена з розтертої покритої зеленої цибулі і засмажена олією та сіллю' (Аркушин 1, 209), *Карук* < *кару́к* 'свинячий шлунок, начинений м'ясом' (ТС 2, 184), *Кваша* < *квашá* 'рідка страва, зварена із заквашеного вівсяного тіста', 'плаксива дитина' (Корзонюк 137), 'солодуха' (ТС 2, 188), пор. ще укр. *квашá* 'похмура людина, зануда'

(Желехівський 1, 339), *Кисляк* < *кисляк* 'кисле молоко' (Аркушин 1, 220), *Книш* < *кніш* 'обрядовий хліб продовгуватої форми з білого тіста' (Аркушин 1, 230), *Луй* < *луй* 'нутряний свинячий жир' (Аркушин 1, 186), *Маглай* < *маглай* 'страва з тіста і яблук чи вишень' (Аркушин 1, 300), *Мацігон* < *мацігбн* 'дерун' (Аркушин 1, 308), *Солодуха* < *солодұха* 'страва із запареного гречаного борошна' (Аркушин 2, 161), *саладұха* 'солодке тісто з житньої муки' (Шаталава 156), 'золотуха (хвороба)', 'кваша (страва)' (ТС 5, 71), *Хамула* < *хамұла* 'страва з борошна, до якого додані варені вишні' (Аркушин 2, 224), *Шпирка* < *шпырка* 'товстий кусень хліба' (Бірыла 480);

– назв тварин: *Бугай* < *бугай* 'бик' (ТС 1, 88), хоча можливе зіставлення з діалектним *бугай* 'пристаркуватий парубок' (Аркушин 1, 35), *Бугаров* < *Бугар* < *бугар* 'сліпак, всяка муха, яка кусає тварин' (Бірыла 63), *Гуж* < *гууж* 'вуж звичайний' (Аркушин 1, 112; ТС 1, 234), *Дзік* < *дзік* 'дикий кабан' (Аркушин 1, 129), *Зелезнюк* < *Зелезень* < *зэлезень* 'самець дикої качки' (Аркушин 1, 188), *Іжик* < *іж* 'їжак' (Аркушин 1, 197), *Кунець* < *кунёць* 'самець куниці' (Аркушин 1, 268), *Мулько* < *мұлька* 'міль' (Аркушин 1, 323), *Плиска* < *пліска* 'трясогузка' (Аркушин 2, 55), *Повх* < *пóвх* 'кріт, гризун, щур' (Аркушин 2, 59), *Слука* < *слукá* 'вальдшнеп' (Аркушин 2, 156; ТС 5, 57), *Следзь* < *слéдзь* 'оселедець' (Аркушин 2, 154);

– назв одягу: *Андарак* < *андарáк* 'ткана спідниця з кольорових шерстяних ниток' (Аркушин 1, 3), 'саморобна суконна спідниця' (ТС 1, 28), *Бекеша* < *бекёша* 'куртка' (Аркушин 1, 14), *Клеха* < *клéха* 'холоша' (Аркушин 1, 225), *Ковтун* < *ковту́н* 'китиця' (Аркушин 1, 232), *Колошва* < *колóшва* 'холоша' (Аркушин 1, 238), *Курта* < *кúрта* 'жіноча свита' (Аркушин 1, 271), 'коротка свитка без підкладки' (ТС 2, 253), *Кутас* < *кутáс* 'китиця' (Аркушин 1, 272), *Летніков* < *Летнік* < *летнік* 'чоловічий піджак' (Аркушин 1, 282), *Шлапак* [пор. *шлапаки* 'старі чоботи, туфлі' (Бірыла 476)], *Шкабура* < **шкабура*, пор. блр. діал. *шкабúрок* 'старе, зношене взуття' (ТС 5, 325), *Шугай* < *шугай* 'свитка з домотканого сукна' (Бірыла 481).

Незначна кількість антропонімів виникла від діалектизмів, що вказували на анатомічні поняття: *Клак* < *клáк* 'ікло' (Аркушин 1, 224), *Клюба* < *клуб* 'дзьоб' (Аркушин 1, 228), пор. ще блр. діал. *клуба* 'палиця для опори при ходьбі' (ТС 2, 198), *Требух* < *трéбух* 'орган травлення тварини, нутрощі' (Аркушин 2, 207);

– назви хвороб: *Жовна* < *жовна́* 'великий налив на тілі' (Аркушин 1, 158), *жоу́на* 'Базедова хвороба' (ТС 2, 64), *Жога* < *жóга* 'згага, печія' (Аркушин 1, 158), *Костриця* < *костры́ца* 'заразна шкірна хвороба' (Аркушин 1, 246), пор. ще блр. діал. *кострыца* 'товста частина стебла льону' (ТС 2, 224), *кастрыца* 'тверда частина пір'їни', 'хвоя' (Шаталава 77), *Пукер* < *пúкер* 'мозоль' (Шаталава 143), *Сухотюк* < *сухота*, пор. *сухóти* 'хвороба, коли дитина дуже худне' (Аркушин 2, 187);

– назви споруд, їхніх частин, будівельних матеріалів: *Гушак* < *гуша́к* 'одвірок' (Аркушин 1, 115), *Каглик* [кагло́ 'засувка, якою перекивають димохід для утримання тепла' (Лисенко 88)].

Основи сучасних прізвищ засвідчують фонетичні та лексичні особливості північного наріччя, деякі з них зафіксовано також на території білоруського Полісся, волинського говору та інших говіркових масивів України, зокрема Гуцульщини, Бойківщини, Середньої Наддніпрянщини. Значна різноманітність прізвищ, мотивованих діалектизмами, наявність значного шару діалектної лексики в основах прізвищ яскраво відображають живомовне походження української антропонімії, специфіку та джерела її формування.

Цінність виявлених діалектних основ прізвищ у тому, що вони репрезентують етнографізми та архаїзми з території Полісся, відтворюють регіональну специфіку цього самобутнього ареалу, його матеріальну та духовну культуру. Існування таких давніх за походженням антропонімів ще раз підтверджує думку, що прізвища – це своєрідне дзеркало, в якому відображені історія, культура, побут народу, його світогляд, мова, духовні надбання та менталітет.

Скорочення

- Аркушин – Г. Аркушин, *Словник західнополіських говірок*, Луцьк 2000, Т. 1–2.
 Бірыла – М. Бірыла, *Беларуская антрапанімія*, ч. 2: *Прозвішчы, утвораныя ад апея-тыўнай лексікі*, Мінск 1969, 508 с.
 Головацкий – Я. Головацкий, *Материалы для словаря малорусского наречия, собранные в Галиции и северно-восточной Венгрии* [у:] *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*, Пряшів 1982, т. 10, с. 311–612.
 ДСБр – *Дыялектны слоўнік Брэстчыны*, рэд. Г. Малажай, Ф. Клімчук, Мінск 1989, 294 с.
 Желехівський – Є. Желеховський, С. Недільський, *Малорусько-німецький словар*, Львів 1886, т. 1–2.
 Корзонюк – М. Корзонюк, *Матеріали до словника західноволинських говірок* [у:] *Українська діалектна лексика*, Київ 1987, с. 62–267.
 Лисенко – П. Лисенко, *Словник поліських говорів*, Київ 1974, 261 с.
 Носович – И. Носович, *Словарь белорусского наречия*, СПб. 1870.
 СБук. Г – *Словник буковинських говірок*, ред. Н. Гуйванюк, Чернівці 2005, 688 с.
 ТС – *Тураўскі слоўнік*, склад. А. Крывіцкі (ред.), Г. Цыхун, І. Яшкін, П. Міхайлаў, Т. Трухан, Мінск, 1982–1987, т. 1–5.
 Шаталава – Л. Шаталава, *Беларускае дыялектнае слова*, Мінск 1975, 208 с.

Larysa Sadova

Modern Surnames of the South of the Volyn Region Motivated by the Dialectisms of Ukrainian and Belarusian Polissya

A b s t r a c t

The article is centred on analysing surnames of the south of the Volyn region motivated by the dialectisms of the north dialect of the Ukrainian language. The most productive groups of surnames derived from the speechful lexical units are described. It is established that lexical units characterising a person due to the appearance and psychological peculiarities or behaviour dominate among surname stems of dialectic origin, which is determined by a great diversity of the dialectisms of this lexical-semantic group.